

บทบาทของพระครูสุนทรธรรณการ (ครูบาตร) ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา The Role of Phrakhrusundhornatthakara (Khruba Don) in Propagating Buddhism

พงศธร ไชยยะตระกูล^{1*} สงัด เขียนจันทิก² โผน นามณี³
Phongsathon Chaiyatrakun^{1*} Sangad Chienjantuk² Phon Namanee³

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาประวัติ แนวคิดและหลักการในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระครูสุนทรธรรณการ 2) ศึกษาบทบาทในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระครูสุนทรธรรณการ 3) วิเคราะห์บทบาทในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระครูสุนทรธรรณการ เป็นกรณีศึกษาเชิงคุณภาพ เก็บรวบรวมข้อมูลจากการสัมภาษณ์เชิงลึกจากบุคคลที่มีส่วนเกี่ยวข้อง

ผลการวิจัยพบว่า

1. พระครูสุนทรธรรณการเป็นพระนักพัฒนาที่มุ่งเผยแผ่ธรรมะผ่านการปฏิบัติ การศึกษา และการพัฒนาชุมชน โดยยึดหลัก “ไปที่ไหนให้พัฒนาที่นั่น” และ “จะทำก็ต้องลุย ไม่ต้องคุยให้เสียเวลา” ท่านสืบทอดแนวปฏิบัติของครูบาอภิชัยชาวปี และนำไปใช้จริง ส่งผลให้วัดและชุมชนรอบข้างพัฒนาครอบคลุมทั้งด้านการศึกษา การเผยแผ่ธรรมะ และโครงสร้างพื้นฐาน ทำให้พระพุทธศาสนาเป็นศูนย์รวมจิตใจของชาวบ้าน

2. บทบาทของท่านในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ครอบคลุม 6 ด้าน ได้แก่ การปกครอง การเผยแผ่ธรรมะ ศาสนศึกษา การศึกษาสงเคราะห์ การสาธารณสงเคราะห์ และการพัฒนาสาธารณูปโภค โดยเน้นการศึกษา การเทศนา และกิจกรรมศาสนาเพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน

3. บทบาทแต่ละด้านมีความเชื่อมโยงและเกี่ยวพันกัน โดยการเผยแผ่ศาสนาและการศึกษามีผลโดยตรงต่อความมั่นคงของพระพุทธศาสนา ขณะที่การปกครองและการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานช่วยสร้างสภาพแวดล้อมที่เอื้อต่อการเผยแผ่ธรรมะ ส่งผลให้ชุมชนมีศรัทธาเพิ่มขึ้นและพุทธศาสนาได้รับการสืบทอดอย่างมั่นคง ผลงานทั้งหมดของท่านสะท้อนถึงความสมดุลในการทำงานทั้งด้านศาสนาและสังคมอย่างกลมกลืน

คำสำคัญ: การเผยแผ่, บทบาท, พระครูสุนทรธรรณการ (ครูบาตร), พระพุทธศาสนา

Abstract

The objectives of this research were to: 1) study the autobiology, concepts, and principles in propagating Buddhism of Phrakhrusundhornatthakara 2) study the role in propagating Buddhism of Phrakhrusundhornatthakara 3) analyze the role in propagating Buddhism of Phrakhrusundhornatthakara. This study employed a qualitative research methodology, collecting data through in-depth interviews with individuals involved in Phrakhrusundhornatthakara's role in propagating Buddhism.

The results of this research found that:

1. Phrakhrusundhornatthakara is a development-oriented monk who propagates Buddhism through practice, education, and sustainable community development, following the principles “Wherever you go, develop that place” and “Act, do not waste time talking.” He has continued the practices of Khruba Apichai-Khaopi, applying them effectively. His efforts have led to comprehensive development in education, Buddhist propagation, and infrastructure, making Buddhism a central pillar of the local community.

^{1,2,3} สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาราชวิทยาลัย

^{1,2,3} Buddhism and Philosophy, Mahamakut Buddhist University

* Corresponding Author E-mail: apichaya.kunthino@gmail.com

2. His role in propagating Buddhism encompasses six aspects: administration, Dharma dissemination, Buddhist education, educational support, social welfare, and infrastructure development. He emphasizes education, preaching, and religious activities to strengthen the community.

3. Each role is interconnected and mutually reinforcing. The dissemination of Buddhist teachings and education directly contribute to the preservation of Buddhism, while administration and infrastructure development create a supportive environment for Buddhist propagation. This has resulted in a stronger community and increased faith in Buddhism. His work reflects a harmonious balance between religious and social contributions.

Keywords: Propagating, Role, Phrakhrusundhornattakara (Khruba Don), Buddhism

บทนำ

พระสงฆ์เป็นองค์ประกอบสำคัญของสถาบันศาสนาในประเทศไทย มีบทบาทในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาและเป็นศูนย์รวมศรัทธาของประชาชน โดยเฉพาะในอดีตที่วัดเป็นศูนย์กลางของชุมชน พระสงฆ์เป็นผู้นำทางจิตวิญญาณและมีบทบาทสำคัญในการให้คำปรึกษาแก่ประชาชน ทั้งในด้านศีลธรรม การศึกษา และสังคม เช่น การสอนหนังสือ อบรมศีลธรรม เป็นผู้รักษาโรค และให้คำแนะนำในการประกอบอาชีพ นอกจากนี้ พระสงฆ์ยังเป็นศูนย์กลางของการพัฒนาชุมชนโดยการสร้างวัด โรงเรียน โรงพยาบาล ถนนหนทาง และการส่งเสริมการเกษตร เพื่อให้ชาวบ้านสามารถดำรงชีวิตได้อย่างมั่นคง (พระใบฎีกาสุพจน์ ตปสีโล , 2552) อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันบทบาทของพระสงฆ์ลดลงอย่างมาก เนื่องจากความเปลี่ยนแปลงของสังคมและเทคโนโลยีที่ทำให้ผู้คนสามารถเข้าถึงความรู้และการศึกษาโดยไม่ต้องพึ่งพาวัดเหมือนในอดีต อีกทั้งความหลากหลายทางวัฒนธรรมและเศรษฐกิจแบบทุนนิยมยังทำให้ความสำคัญของศาสนาในชีวิตประจำวันของประชาชนลดลง จากพระสงฆ์ที่เคยเป็นผู้นำทางจิตวิญญาณ กลักลับกลายเป็นผู้ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาเท่านั้น ปัจจัยเหล่านี้ส่งผลให้ศาสนาไม่สามารถแทรกซึมเข้าไปในชีวิตของผู้คนได้เหมือนเดิม นอกจากนี้ การเปลี่ยนแปลงด้านโครงสร้างครอบครัวและวิถีชีวิตในเมืองทำให้ผู้คนใช้ชีวิตอย่างเร่งรีบและลดความสำคัญของกิจกรรมทางศาสนา อีกทั้งการเข้าถึงข้อมูลข่าวสารที่หลากหลายอาจส่งผลให้เกิดความสงสัยในบทบาทและความน่าเชื่อถือของพระสงฆ์

ดังนั้น การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในยุคปัจจุบันจึงต้องปรับเปลี่ยนแนวทางให้สอดคล้องกับสังคมมากขึ้น โดยใช้หลัก “สังคหวัตถุ 4” (พระธรรมปิฎก, 2546) ซึ่งประกอบด้วย ทาน (การให้และแบ่งปัน) ปิยวาจา (วาจาที่เป็นมิตร) อตถจริยา (การช่วยเหลือผู้อื่นให้เกิดประโยชน์) และสมานัตตตา (การปฏิบัติตนเสมอต้นเสมอปลายเพื่อสร้างความสามัคคีในสังคม) ซึ่งจะช่วยให้พระสงฆ์สามารถเข้าถึงประชาชนและช่วยเหลือชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ การเผยแผ่พระพุทธศาสนาไม่ควรถูกจำกัดอยู่แค่การเทศนาธรรมในวัดหรือสำนักปฏิบัติธรรมเท่านั้น แต่ควรเปิดกว้างในลักษณะของการสงเคราะห์ การอนุเคราะห์ และการมีบทบาททางสังคมที่สามารถเข้าไปช่วยเหลือผู้คนในแง่มุมต่าง ๆ ได้ เช่น การแนะแนวทางจริยธรรมในสถานศึกษา การช่วยเหลือผู้ด้อยโอกาส และการนำหลักธรรมมาใช้ในการแก้ไขปัญหาสังคม

ในพื้นที่อำเภอสี จังหวัดลำพูน มีพระสงฆ์ที่มีบทบาทสำคัญในการพัฒนาชุมชนและเผยแผ่พระพุทธศาสนา เช่น ครูบาศรีวิชัย ครูบาเจ้าอภิชัยชาวปี และพระครูพัฒนกิจจานุรักษ์ ซึ่งได้รับการยกย่องจากประชาชนในฐานะ “เทพเจ้าของอำเภอสี” พระสงฆ์เหล่านี้มุ่งเน้นการเผยแผ่ศาสนาและพัฒนาสังคมในหลากหลายด้าน เช่น การปกครองคณะสงฆ์ การเผยแผ่หลักธรรม การศึกษาพระปริยัติธรรม การศึกษาสงเคราะห์ การสาธารณสุขสงเคราะห์ และการพัฒนาสาธารณูปโภค (นิชรา ทองเย็น, 2562)

การศึกษานี้จึงมีความสำคัญในการรวบรวมและวิเคราะห์บทบาทของพระครูสุนทรธรรณการ (ครูบาตร) ที่มีต่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในบริบทของสังคมปัจจุบัน เพื่อนำเสนอแนวทางที่สามารถช่วยธำรงรักษาศาสนาและทำให้ศาสนิกชนเข้าถึงหลักธรรมได้ง่ายขึ้น โดยเฉพาะในยุคที่ความศรัทธาต่อพระสงฆ์ลดลง การศึกษาประวัติ ผลงาน และบทบาทของพระครูสุนทรธรรณการซึ่งมีความโดดเด่นทั้งในด้านการปกครอง เผยแผ่ธรรม ศาสนศึกษา และสาธารณสงเคราะห์นั้น จะทำให้เห็นแนวทางปฏิบัติที่สามารถนำไปประยุกต์ใช้กับพระสงฆ์รูปอื่นในคณะสงฆ์ไทยได้ เพื่อเสริมสร้างบทบาทพระสงฆ์ในฐานะผู้นำทางจิตวิญญาณที่สามารถตอบโจทยสังคมร่วมสมัย และเชื่อมโยงศาสนาให้เข้ากับชีวิตประจำวันของประชาชนได้อย่างแท้จริง อีกทั้งยังสามารถเป็นต้นแบบในการพัฒนาทั้งวัด ชุมชน และศาสนิกชนให้เกิดความเข้มแข็ง ทั้งในระดับท้องถิ่นและระดับประเทศอย่างยั่งยืน

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาประวัติแนวคิดและหลักการในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระครูสุนทรธรรณการ
2. เพื่อศึกษาบทบาทในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระครูสุนทรธรรณการ
3. เพื่อวิเคราะห์บทบาทในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระครูสุนทรธรรณการ

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยมีรายละเอียดดังนี้

1. กลุ่มเป้าหมายในการวิจัย

กลุ่มเป้าหมายในการวิจัยครั้งนี้เป็นผู้ที่มีความเกี่ยวข้องโดยตรงกับพระครูสุนทรธรรณการ (ครูบาตร) รวม 19 ท่าน คัดเลือกจากผู้รู้จักท่านมานานกว่า 5 ปี เคยร่วมงานในการพัฒนาชุมชน และมีบทบาทสนับสนุนการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เช่น การเทศน์และการบูรณะวัด

- 2 เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

งานวิจัยนี้ใช้แบบสัมภาษณ์เชิงลึก ซึ่งสร้างขึ้นจากการศึกษาทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ผ่านการตรวจสอบความถูกต้องโดยผู้เชี่ยวชาญ 3 ท่าน และได้รับข้อเสนอแนะจากอาจารย์ที่ปรึกษาเพื่อปรับปรุงให้เหมาะสม ก่อนนำไปใช้เก็บข้อมูลจริง

- 3 การเก็บรวบรวมข้อมูล

ผู้วิจัยใช้การสัมภาษณ์เชิงลึกเพื่อค้นหาข้อมูลตามวัตถุประสงค์ที่ 1 และ 2 โดยมุ่งเน้นการสอบถามถึงประวัติชีวิต แนวคิด และบทบาทในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา พร้อมทั้งบันทึกเสียงและจดบันทึกเพื่อถอดความและวิเคราะห์ตามประเด็น ในส่วนของวัตถุประสงค์ที่ 3 ผู้วิจัยใช้ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ร่วมกับการวิเคราะห์เอกสารที่เกี่ยวข้อง เช่น รายงานวิจัย หนังสือชีวประวัติ และบทความทางวิชาการ เพื่อสังเคราะห์และประเมินคุณภาพการของบทบาทดังกล่าวต่อชุมชนและพระพุทธศาสนาโดยรวม โดยการวิเคราะห์ทั้งหมดดำเนินการในลักษณะของการวิเคราะห์เชิงพรรณนา เพื่อให้เห็นภาพรวมที่เป็นระบบและเชื่อมโยงกับบริบทจริงอย่างมีนัยสำคัญ

4. การวิเคราะห์ข้อมูล

งานวิจัยนี้ใช้การวิเคราะห์เชิงพรรณนา (Descriptive analysis) เพื่อเชื่อมโยงข้อมูลให้เห็นภาพรวมของบทบาทพระครูสุนทรธรรณการในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา โดยจำแนกเป็น 3 ประเด็นหลัก ได้แก่

- 4.1 ศึกษาประวัติ แนวคิด และหลักการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระครูสุนทรธรรณการ (ครูบาตร)
- 4.2 ศึกษาบทบาทในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระครูสุนทรธรรณการ (ครูบาตร)
- 4.3 วิเคราะห์บทบาทในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระครูสุนทรธรรณการ (ครูบาตร)

ผลการวิจัย

1. ประวัติ แนวคิดและหลักการในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระครูสุนทรธรรมการ

พระครูสุนทรธรรมการ (ครูบาตร) เป็นเจ้าอาวาสวัดพระพุทธบาทผาหนาม มีบทบาทสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา โดยเน้นการพัฒนาวัด ชุมชน และการศึกษา ท่านได้รับการอุปสมบทในปี พ.ศ. 2535 และได้รับสมณศักดิ์เป็นพระครูชั้นเอกในปี พ.ศ. 2556 แนวคิดในการเผยแผ่ศาสนาของท่านมุ่งเน้นความเรียบง่าย ปฏิบัติได้จริง และการเป็นแบบอย่างที่ดีให้กับประชาชน ท่านเน้นการใช้วัดและสถานศึกษาเป็นศูนย์กลางในการเผยแผ่ศาสนา และเชื่อมั่นในหลักการ “คิดจะทำก็ต้องลุย” พร้อมสร้างแรงศรัทธาผ่านการลงมือทำจริง ท่านยังเน้นความสัมพันธ์ที่ดีกับชุมชน และใช้การสื่อสารที่จริงใจเพื่อลดความขัดแย้งและเสริมสร้างความร่วมมือในการพัฒนาสังคมและศาสนา

2. บทบาทในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระครูสุนทรธรรมการ

พระครูสุนทรธรรมการมีบทบาทสำคัญในการปกครองคณะสงฆ์และการบริหารวัดพระพุทธบาทผาหนาม โดยจัดระบบบริหารภายในวัดอย่างมีระเบียบและสร้างความร่วมมือกับหน่วยงานท้องถิ่นเพื่อพัฒนาชุมชน ท่านเผยแผ่พระพุทธศาสนาโดยใช้การเทศนาและการปฏิบัติตนเป็นแบบอย่างเพื่อสร้างศรัทธาด้านศาสนศึกษา ท่านส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุและสามเณร รวมถึงสนับสนุนสิ่งอำนวยความสะดวกในการเรียนการสอน นอกจากนี้ยังมีบทบาทสำคัญในการสร้างและพัฒนาโรงเรียนหลายแห่งเพื่อให้เยาวชนเข้าถึงการศึกษา พร้อมทั้งมอบทุนการศึกษา อุปกรณ์การเรียน และสนับสนุนโครงการอาหารกลางวัน ด้านสาธารณสุขสงเคราะห์ ท่านก่อตั้งกองทุนช่วยเหลือผู้พิการ ผู้สูงอายุ และเด็กในพื้นที่ห่างไกล รวมถึงจัดสร้างแท้งน้ำเพื่อให้ชุมชนมีน้ำสะอาดใช้อย่างเพียงพอ ด้านสาธารณูปการ ท่านมีส่วนในการออกแบบและก่อสร้างศาสนสถานทั้งในวัดพระพุทธบาทผาหนามและวัดสาขา รวมถึงพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานในชุมชน ผลงานทั้งหมดของท่านช่วยส่งเสริมพระพุทธศาสนาและพัฒนาคุณภาพชีวิตของประชาชนให้ดีขึ้นอย่างยั่งยืน

3. วิเคราะห์บทบาทในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระครูสุนทรธรรมการ

การวิเคราะห์บทบาทของพระครูสุนทรธรรมการได้ว่า พระครูสุนทรธรรมการมีบทบาทสำคัญในการปกครองวัดพระพุทธบาทผาหนาม โดยใช้หลักพรหมวิหาร 4 ในการบริหารจัดการ ดูแลคณะสงฆ์ และจัดสรรที่อยู่อาศัยให้ชุมชนชาวกระเหรี่ยงอย่างเป็นระบบ นอกจากนี้ ท่านเผยแผ่พระพุทธศาสนาผ่านการเทศนาและอบรมศีลธรรม ทำให้ประชาชนมีศรัทธาและเข้าใจหลักกฏแห่งกรรมมากขึ้น ในส่วนด้านศาสนศึกษา ท่านส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุและสามเณร โดยจัดการเรียนการสอนในระดับนักธรรมและบาลี พร้อมทั้งจัดหาสิ่งอำนวยความสะดวกและขนส่งเพื่อให้อุปกรณ์การเรียนเป็นไปอย่างราบรื่น ในด้านการศึกษาสงเคราะห์ ท่านได้ก่อสร้างโรงเรียน โรงอาหาร ห้องสมุด และถนนเข้าโรงเรียน พร้อมมอบทุนการศึกษา อุปกรณ์การเรียน และสนับสนุนโครงการอาหารกลางวันและโครงการนมเพื่อสุขภาพ รวมไปถึงด้านสาธารณสุขสงเคราะห์ ท่านจัดตั้งกองทุนช่วยเหลือผู้พิการและผู้สูงอายุ สร้างแท้งน้ำเพื่อให้ชุมชนมีน้ำสะอาดใช้ สนับสนุนโครงการปันน้ำใจสู่เด็กดอย และช่วยเหลือผู้ประสบภัย เช่น ไฟไหม้บ้าน ส่วนด้านสาธารณูปการ ท่านมีความรู้ด้านการก่อสร้าง โดยสร้างศาสนสถานทั้งภายในวัดและวัดสาขา อีกทั้งยังฝึกสอนงานช่างให้ชาวบ้านและชาวเขาเผ่ากระเหรี่ยงเพื่อให้สามารถนำไปประกอบอาชีพได้

ทั้งนี้ พระครูสุนทรธรรมการจึงเป็นบุคคลสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา และพัฒนาชุมชนทั้งด้านศาสนา การศึกษา และสาธารณสุขประโยชน์อย่างยั่งยืน

อภิปรายผลการวิจัย

1. จากการศึกษาประวัติแนวคิดและหลักการในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระครูสุนทรธรรณการ ทำให้ทราบว่าพระครูสุนทรธรรณการ เจ้าอาวาสวัดพระพุทธบาทผาหนาม เป็นพระนักพัฒนาที่มีบทบาทสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในชุมชนล้านนา โดยได้รากฐานแนวคิดและหลักการเผยแผ่พระพุทธศาสนาจากการสืบทอดวัตรปฏิบัติของครูบาเจ้าอภัยชาวปี ซึ่งเป็นครูบาที่มีชื่อเสียงและเป็นที่เคารพในล้านนา โดยเน้นการเผยแผ่ศาสนาผ่านการปฏิบัติธรรม การศึกษา และการพัฒนาชุมชน ซึ่งหนึ่งในหลักการสำคัญของพระครูสุนทรธรรณการคือการเผยแผ่ธรรมะผ่านการปฏิบัติธรรม โดยให้ความสำคัญกับการแสดงธรรมที่มุ่งเน้นการปฏิบัติธรรมเพื่อเป็นแบบอย่างแก่ศิษยานุศิษย์และชาวบ้าน ซึ่งได้ใช้การเทศนาในรูปแบบล้านนาเพื่อให้ชาวบ้านเข้าใจและสามารถนำหลักธรรมไปปรับใช้ในชีวิตประจำวันได้ การเผยแผ่ธรรมะของท่านจึงมีลักษณะที่เข้าถึงง่ายและเน้นการพัฒนาจิตใจและศีลธรรมของผู้คนอย่างยั่งยืน สอดคล้องกับการศึกษาเรื่องบทบาทและการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระพุทธิญาณมุนี (ประเสริฐ ญาณวชิโร) ของ พระครูสิริปริยัตยานุศาสน์ และคณะ (2565) ที่กล่าวว่า นอกจากการเผยแผ่พระพุทธศาสนาตามหลักการเผยแผ่ทั้ง 6 ด้านแล้ว การเผยแผ่หลักพุทธธรรมผ่านการสร้างคน สร้างงาน เป็นสมณะที่สันโดษเรียบง่าย และเป็นທີ່เคารพนับถือของพุทธศาสนิกชนโดยทั่วไป นอกจากนี้ พระครูสุนทรธรรณการมีบทบาทสำคัญในการส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรมและการศึกษาของเยาวชนผ่านการจัดตั้งและสนับสนุนสถานศึกษา เช่น โรงเรียน ห้องสมุด และทุนการศึกษา เพื่อเพิ่มโอกาสให้แก่พระภิกษุ สามเณร และเยาวชนในพื้นที่ ควบคู่ไปกับการพัฒนาวัดและชุมชน โดยการสร้างและบูรณปฏิสังขรณ์ศาสนสถานให้เป็นศูนย์กลางทางศาสนาและสังคม รวมไปถึงการอุปถัมภ์วัด ซึ่งสามารถช่วยเสริมสร้างความสามัคคีในชุมชน ด้วยแนวคิดที่มุ่งเน้นการปฏิบัติจริง ท่านจึงเป็นพระนักพัฒนาที่ช่วยเผยแผ่ธรรมะและสืบทอดวัตรปฏิบัติของครูบาเจ้าอภัยชาวปี ส่งผลให้วัดและชุมชนได้รับการพัฒนาอย่างรอบด้าน ทั้งในด้านการศึกษา การเผยแผ่พระพุทธศาสนา และสาธารณูปโภค ซึ่งช่วยสืบสานพระพุทธศาสนาและเป็นศูนย์รวมจิตใจของชาวบ้าน และมีความเห็นไปในทิศทางเดียวกับ พระบาน ธมมเสริสตา (2558) ที่ศึกษาบทบาทการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระครูปัญญาวิมลสุนทร (คุณ ญาณวสุโธ) โดยพบว่าการเป็นพระนักพัฒนาควรมุ่งมั่นอุทิศตนเพื่อยกระดับคุณภาพชีวิตของชุมชนชนบท โดยมุ่งเน้นการช่วยเหลือและพัฒนาสังคมในด้านต่าง ๆ ทั้งการปลูกฝังคุณธรรม จริยธรรม และศีลธรรมที่งดงาม รวมถึงส่งเสริมความเจริญก้าวหน้าของชุมชนผ่านบทบาทที่สำคัญ เช่น การปกครอง การเผยแผ่พระพุทธศาสนา การศึกษา การสงเคราะห์ การพัฒนาสาธารณูปการ และการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ในด้านศาสนศึกษาและการศึกษาสงเคราะห์ ควรให้ความสำคัญกับการศึกษาสำหรับผู้ด้อยโอกาส โดยจัดระบบบริหารการศึกษาตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ไทย เปิดสอนพระปริยัติธรรม ทั้งแผนกนักธรรมและบาลี รวมถึงธรรมศึกษาและการเรียนพุทธศาสนาวันอาทิตย์สำหรับเยาวชน นอกจากนี้ ยังควรจัดหาทุนการศึกษา สนับสนุนอุปกรณ์การเรียน และช่วยเหลือนักเรียนที่ขาดแคลน รวมถึงการจัดสร้างศูนย์เด็กเล็กและพัฒนาอาคารสถานที่ทางการศึกษา ส่วนในด้านการพัฒนาและสาธารณูปการ ควรดำเนินการบูรณะและก่อสร้างวัด รวมถึงพัฒนาเสนาสนะให้เป็นสถานที่ปฏิบัติศาสนกิจที่เหมาะสม นอกจากนี้ ยังต้องจัดระบบปกครองคณะสงฆ์ให้เป็นไปตามพระวินัย สนับสนุนการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานให้แก่ชุมชน และส่งเสริมการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม โดยปลูกป่าไม้ทดแทนและอนุรักษ์แหล่งน้ำ ด้วยความมุ่งมั่นในการพัฒนาทั้งด้านศาสนาและชุมชน

2. ผลการศึกษาบทบาทในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระครูสุนทรธรรณการค้นพบว่า พระครูสุนทรธรรณการมีบทบาทสำคัญในด้านการปกครอง มีการบริหารจัดการวัดโดยใช้โครงสร้างที่ชัดเจนและมอบหมายหน้าที่ให้พระภิกษุและสามเณรตามความเหมาะสม ทำให้การบริหารเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพและเป็นระเบียบ สอดคล้องกับแนวคิดของ พระครูสุวิมลสีลากร (สุรินทร์ สุวรรณ/เตจ๊ะสา) (2566) ที่ศึกษา

บทบาทของครูบาภิษยขาวปี ซึ่งเน้นการปกครองตามพระธรรมวินัย การทำวัตรสวดมนต์ และการเป็นแบบอย่างแก่พระภิกษุสามเณร เพื่อให้เกิดความเรียบร้อยในชุมชน ส่วนการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระครูสุนทรอรธการปรับให้สอดคล้องกับบริบทของชุมชน โดยส่งเสริมให้พระภิกษุและสามเณรออกเผยแผ่ธรรมะจัดกิจกรรมทางศาสนา และสร้างการเรียนรู้ผ่านการปฏิบัติจริง ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของพระครูสังฆรักษ์ ธีรธรรมวิมล ญาณุภาโร (ปานสมบัติ) (2563) ที่ได้ศึกษาแนวทางเผยแผ่ของพระพุทธเจ้าผ่านการสนทนาธรรม การบรรยาย และการตอบปัญหา เพื่อกระตุ้นให้เกิดการคิดวิเคราะห์และการเรียนรู้ ต่อมาพระครูสุนทรอรธการยังให้ความสำคัญกับการศึกษาพระปริยัติธรรม โดยสนับสนุนทุนการศึกษา การสร้างสำนักเรียน และจัดหาอุปกรณ์การศึกษา เพื่อให้พระภิกษุและสามเณรได้รับการศึกษาที่มีมาตรฐานและต่อเนื่อง สอดคล้องกับแนวคิดของ พระมหาฉัตรชัย มูลสาร (2564) ที่ศึกษาเรื่องการเผยแผ่พระพุทธศาสนาผ่านวรรณกรรมมุขปาฐะ ซึ่งเน้นความสำคัญของยุทธศาสตร์การเผยแผ่ที่ต้องมีการพัฒนาและปรับให้เข้ากับยุคสมัย อีกทั้งยังในมอบทุนการศึกษาและสนับสนุนการสร้างอาคารเรียนในพื้นที่ชนบท เพื่อเพิ่มโอกาสทางการศึกษาให้แก่เยาวชนในชุมชน ช่วยพัฒนาคุณภาพชีวิตและปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรม สอดคล้องกับแนวคิดของ พระปลัดสามารถ ธรรมธโร (ชีวะพุกษ์) (2549) ที่ศึกษาบทบาทของพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ ซึ่งมุ่งเน้นให้การศึกษาเป็นเครื่องมือในการพัฒนาสังคมและศีลธรรมของชุมชน รวมไปถึงการให้ความช่วยเหลือแก่ผู้ยากไร้ โดยจัดสร้างบ้าน มอบสิ่งของจำเป็น และช่วยเหลือผู้ที่ได้รับความเดือดร้อนในชุมชน ซึ่งเป็นแนวทางในการเสริมสร้างความสมดุลในสังคม สอดคล้องกับแนวคิดของ พระครูพุทธนิรมิตสุนทร (โสดา ทาปัน) (2552) ที่ศึกษาแนวทางการสงเคราะห์ของพระครูพัฒนกิจจานุรักษ์ ใช้หลักสังคหวัตถุ 4 เป็นแนวทางในการช่วยเหลือและพัฒนาสังคม ทั้งยังมีบทบาทสำคัญในการพัฒนาสาธารณูปโภค เช่น การสร้างและบูรณะวัด โรงเรียน และถนน เพื่อให้ชุมชนมีศูนย์กลางทางศาสนาและการเรียนรู้ที่มั่นคง ส่งเสริมการปฏิบัติศาสนกิจและพัฒนาสังคม สอดคล้องกับแนวคิดของ พระมหาทวี โพธิเมธี (2567) ที่ศึกษาเรื่องการพัฒนาสาธารณูปการของวัด โดยเน้นการพัฒนาเชิงกลยุทธ์ เพื่อให้วัดเป็นรมณีสถานที่เหมาะสมกับการปฏิบัติธรรมและการเผยแผ่ศาสนา

3. บทบาทในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระครูสุนทรอรธการวิเคราะห์ได้ว่า พระครูสุนทรอรธการมีบทบาทสำคัญในการปกครองวัดพระพุทธบาทผาหนาม โดยใช้หลักพรหมวิหาร 4 ในการบริหารจัดการดูแลคณะสงฆ์ และจัดสรรที่อยู่อาศัยให้ชุมชนชาวกระเหรี่ยงอย่างเป็นระบบ นอกจากนี้ ท่านเผยแผ่พระพุทธศาสนาผ่านการเทศนาและอบรมศีลธรรม ทำให้ประชาชนมีศรัทธาและเข้าใจหลักกฎแห่งกรรมมากขึ้น ซึ่งสอดคล้องกับ พระครูสถิตพนมวัน (เอียดแก้ว) และคณะ (2567) ที่ได้ศึกษา บทบาทการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสังฆาธิการในจังหวัดกระบี่ สรุปได้ว่าบทบาทของพระสังฆาธิการในจังหวัดกระบี่เป็นไปตามประเพณีคณะสงฆ์ที่ผ่านกิจกรรมคือ การอุปสมบท การบรรพชาสามเณรภาคฤดูร้อน การแสดงธรรมประจำวันการทำบุญตักบาตรในวันสำคัญ และการสอนธรรมะผ่านสื่อการเผยแผ่ในปัจจุบันเป็นรูปแบบใหม่ คือ งานพระธรรมทูตด้วยการใช้เทคโนโลยีมากขึ้นและการเผยแผ่ตามพุทธประสงค์ มุ่งเน้นการพัฒนา ศิล สมาธิ ปัญญา ที่มีกระบวนการสัมพันธ์ทางสังคมและเกื้อกูลกันด้วยเมตตา คือ การไม่เบียดเบียนกันทางร่างกาย ทรัพย์สิน คู่ครอง วาจา และสติปัญญา ในส่วนด้านศาสนศึกษา ท่านส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุและสามเณร โดยจัดการเรียนการสอนในระดับนักธรรมและบาลี พร้อมทั้งจัดหาสิ่งอำนวยความสะดวกและขนส่งเพื่อการศึกษาเป็นไปอย่างราบรื่น ในด้านการศึกษาสงเคราะห์ ท่านได้ก่อสร้างโรงเรียน โรงอาหาร ห้องสมุด และถนนเข้าโรงเรียน พร้อมมอบทุนการศึกษา อุปกรณ์การเรียน และสนับสนุนโครงการอาหารกลางวันและโครงการนมเพื่อสุขภาพ ในด้านสาธารณสงเคราะห์ ท่านจัดตั้งกองทุนช่วยเหลือผู้พิการและผู้สูงอายุ สร้างแท้งน้ำเพื่อให้ชุมชนมีน้ำสะอาดใช้ สนับสนุนโครงการป็นน้ำใจสู่เด็กดอย และช่วยเหลือผู้ประสบภัย เช่น ไฟไหม้บ้าน ส่วนด้านสาธารณูปการ ท่านมีความรู้ด้านการก่อสร้าง โดยสร้างศาสนสถานทั้ง

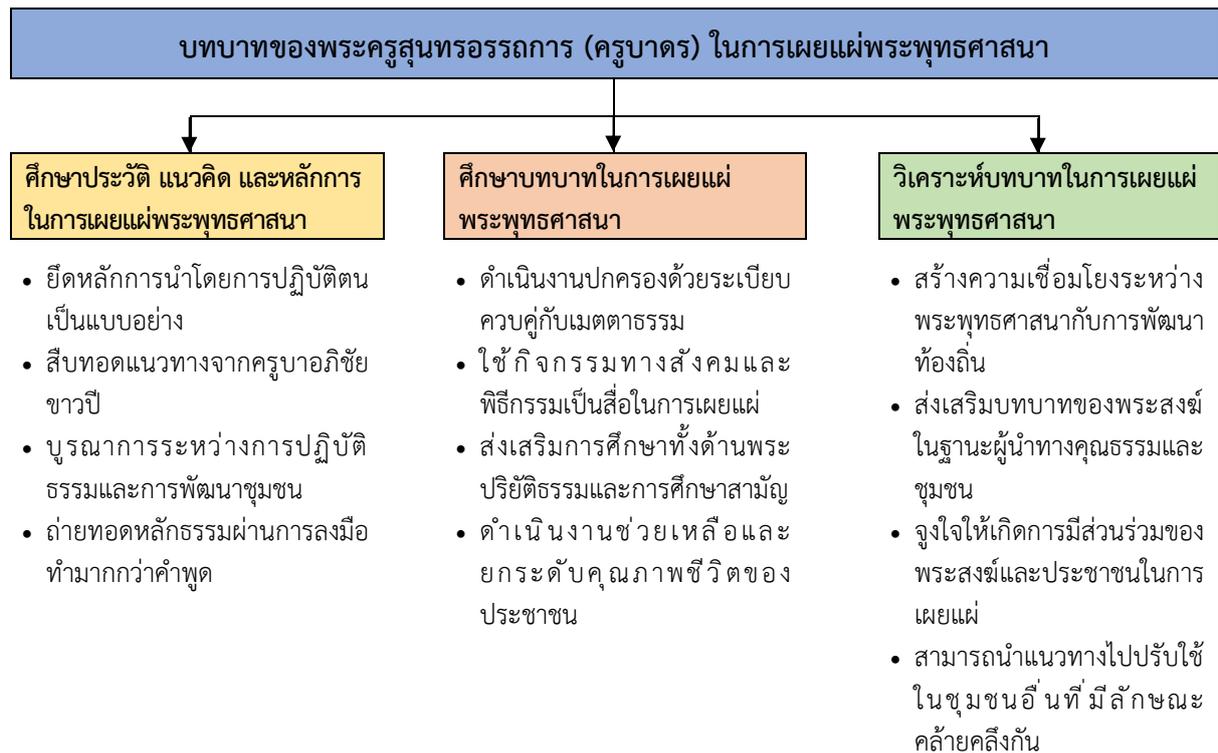
ภายในวัดและวัดสาขา อีกทั้งยังฝึกสอนงานช่างให้ชาวบ้านและชาวเขาเผ่ากะเหรี่ยงเพื่อให้สามารถนำไปประกอบอาชีพได้ ซึ่งหลักการเผยแผ่ทั้งสามส่วน สอดคล้องกับ พระสมชาติ อินทปญโญ (ธรรมอมรศิริ) และคณะ (2566) ที่ศึกษาบทบาทการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในพื้นที่สูงของศิษย์ครูบาชัยยะวงศาพัฒนา จังหวัดตาก โดยสรุปได้ว่า การเผยแผ่พระพุทธศาสนานั้นควรใช้พิธีกรรมทางศาสนา สร้างศาสนวัตถุเชิงสัญลักษณ์ตามทางศาสนา การสงเคราะห์ประชาชน นำมาใช้เป็นเครื่องมือในการเผยแผ่ และใช้กระบวนการสันติเสวนา แลกเปลี่ยนเป็นภาษาถิ่นหรือเทศน์แบบประยุกต์ กำหนดแผนพัฒนาระยะยาว อาศัยความร่วมมือจากประชาชน ไปแนะแนว ไปจัดกิจกรรมสร้างความผูกพันกับพระสงฆ์ สนับสนุนทุนการศึกษา ตั้งมูลนิธิ ตั้งสมาคมและชมรมเพื่อระดมทุน ประสานกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องมาแก้ไขปัญหาร่วมกัน นอกจากนี้ยังสอดคล้องกับงานวิจัยของกาญจนพงศ์ สุวรรณ และ พระวัฒนา อตถกโม (2567) ที่ได้วิเคราะห์บทบาทการเผยแผ่ธรรมของครูบาเจ้าศรีวิชัย ซึ่งพบว่า วัดมีบทบาทสำคัญในสังคมในฐานะศูนย์กลางทางจิตใจของประชาชน โดยพระสงฆ์เป็นผู้นำทางศาสนาและเป็นที่เคารพนับถือ ช่วยเสริมสร้างความมั่นคงและความสามัคคีของประเทศ พระครูบาศรีวิชัยมีแนวทางการเผยแผ่ธรรมะที่เน้นการปฏิบัติจริง ผ่านการสร้างสร้งงานต่าง ๆ ที่สะท้อนหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา ทำให้ประชาชนเกิดศรัทธาและเลื่อมใส ผลงานของท่านมีทั้งการบำเพ็ญเพียรภาวนา ปฏิบัติตามพระธรรมวินัยอย่างเคร่งครัด และสร้างสาธารณูปโภค เช่น ถนนและสะพาน เพื่อประโยชน์ของสังคม ซึ่งล้วนเป็นสัญลักษณ์ของ “อวาสทาน” หรือการให้ทานผ่านสิ่งปลูกสร้างเพื่อสาธารณประโยชน์ ด้วยบุคลิกภาพที่เปี่ยมไปด้วยศรัทธาและวัตรปฏิบัติอันเคร่งครัด ท่านจึงได้รับการยกย่องว่าเป็น “ตนบุญ” และเป็นพระสงฆ์ที่มีอิทธิพลสูงสุดในล้านนา โดยเป็นศูนย์รวมแห่งความเชื่อ ความศรัทธา และผู้นำในการพัฒนาชุมชนผ่านแนวทางพุทธศาสนา อีกทั้งยังคล้ายคลึงกับการศึกษาเกี่ยวกับการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของครูบาภิชัยชาวปีของ สามเณรहित แฉใจ (2560) ที่พบว่า ครูบาภิชัยชาวปีมีบทบาทสำคัญต่อสังคมล้านนาในหลายด้าน ได้แก่ การปกครอง โดยใช้หลักธรรมมาธิปไตยสร้างอำนาจทางธรรมควบคู่กับความเชื่อทางศาสนา ศาสนศึกษา ผ่านการบันทึกและเขียนหนังสือเกี่ยวกับประวัติศาสตร์และหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา ศึกษาสงเคราะห์ โดยสนับสนุนและสร้างสถานศึกษา สาธารณูปการ ด้วยการช่วยเหลือสังคมผ่านการพัฒนาสาธารณประโยชน์ให้แก่รัฐและประชาชน และสาธารณสงเคราะห์ โดยดำเนินกิจกรรมเพื่อช่วยเหลือและเกื้อกูลประชาชนทั่วไป ดังนั้นผู้วิจัยเห็นว่า พระครูสุนทรธรรณการเป็นบุคคลสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา และพัฒนาชุมชนทั้งด้านศาสนา การศึกษา และสาธารณประโยชน์อย่างยิ่ง

องค์ความรู้ใหม่ที่ได้จากการวิจัย

จากผลการวิจัยเกี่ยวกับบทบาทของพระครูสุนทรธรรณการ (ครูบาตร) ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา พบว่าองค์ความรู้ใหม่ที่สำคัญในวัตถุประสงค์ข้อแรก คือการศึกษาประวัติ แนวคิด และหลักการของท่านนั้น แสดงให้เห็นถึงลักษณะเฉพาะของการเผยแผ่ที่มุ่งเน้น “การลงมือทำจริง” มากกว่าการพูดหรือประกาศสอนเพียงลำพัง คติประจำใจของท่าน เช่น “ไปที่ไหนให้พัฒนาที่นั่น” และ “จะทำก็ต้องลุย ไม่ต้องคุยให้เสียเวลา” เป็นแกนแนวคิดที่ส่งผลโดยตรงต่อการปฏิบัติศาสนกิจและกิจกรรมเพื่อชุมชนอย่างเป็นรูปธรรม โดยเน้นการปรับใช้หลักธรรมกับชีวิตประจำวันของผู้คน ซึ่งแนวทางนี้สามารถนำไปเป็นต้นแบบให้แก่พระสงฆ์ในพื้นที่อื่นที่มีลักษณะชุมชนคล้ายคลึงกัน เช่น พื้นที่ชนบทที่ขาดแคลนโอกาสด้านการศึกษาและสาธารณูปโภค การใช้ศรัทธาเป็นฐานในการลงมือพัฒนา จึงเป็นการเผยแผ่ธรรมะผ่านการกระทำที่จับต้องได้ และสร้างความเปลี่ยนแปลงอย่างแท้จริง

ในส่วนของวัตถุประสงค์ข้อที่สองและสาม ซึ่งศึกษาถึงบทบาทและวิเคราะห์บทบาทของท่านในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ได้ชี้ให้เห็นว่าพระครูสุนทรธรรณการได้มีบทบาทครอบคลุมทั้ง 6 ด้าน ได้แก่ ด้านการ

ปกครอง การเผยแผ่หลักธรรมคำสอน ศาสนศึกษา การศึกษาสงเคราะห์ การสาธารณูปการ และการสาธารณสงเคราะห์ โดยแต่ละด้านมีแนวทางปฏิบัติที่สอดคล้องกับความต้องการของชุมชนอย่างแท้จริง เช่น การให้ทุนการศึกษาแก่เด็กและพระสงฆ์ การก่อสร้างถาวรวัตถุในพื้นที่ห่างไกล หรือการลงพื้นที่เพื่อช่วยเหลือผู้ประสบภัย แนวทางการทำงานที่ยึดหลัก “ลุยทำจริง” ทำให้พระพุทธศาสนาแทรกซึมอยู่ในกิจกรรมและวิถีชีวิตของชาวบ้านโดยไม่จำกัดอยู่ในรูปแบบพิธีกรรมหรือการเทศนาเพียงอย่างเดียว องค์ความรู้เหล่านี้สามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการฝึกอบรมพระสงฆ์รุ่นใหม่ หรือการพัฒนาเผยแผ่พระพุทธศาสนาในบริบทพื้นที่อื่นๆ โดยเน้นการมีส่วนร่วมกับชุมชน ความยั่งยืน และการเปลี่ยนแปลงเชิงพัฒนาอย่างแท้จริง

รูปภาพที่ 1 องค์ความรู้ใหม่ที่ได้จากการวิจัย

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1.1 นโยบายการเผยแผ่ศาสนา ส่งเสริมการเผยแผ่ธรรมะในชุมชน โดยนำแนวทางของพระครูสุนทรธรรการไปใช้ในวัดชนบท เพื่อสร้างศรัทธาและความเข้าใจในพระพุทธศาสนาอย่างยั่งยืน

1.2 นโยบายการจัดการวัด สนับสนุนการบริหารจัดการวัดอย่างมีระบบ โดยใช้บทบาทของพระครูสุนทรธรรการเป็นต้นแบบในการจัดการหน้าที่และโครงสร้างการปกครองวัด

1.3 นโยบายการศึกษา ส่งเสริมทุนการศึกษาและสนับสนุนการศึกษาพระปริยัติธรรม รวมถึงการพัฒนาการศึกษาสำหรับเยาวชนในพื้นที่ห่างไกล

1.4 นโยบายการพัฒนาชุมชน สนับสนุนการสร้างถาวรวัตถุและโครงสร้างพื้นฐานในชุมชน โดยใช้วัดเป็นศูนย์กลางในการพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืน

2. ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไป

2.1 ศึกษาผลกระทบระยะยาวของบทบาทพระครูสุนทรธรรการต่อชุมชนในด้านเศรษฐกิจและสังคม เพื่อผลลัพธ์ของการพัฒนาศรัทธา การสร้างความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจ และการเสริมสร้างเครือข่าย

สังคมในชุมชน โดยนำแนวทางการเสริมพลังชุมชนดังกล่าวไปประยุกต์ใช้ในพื้นที่อื่นที่มีสภาพแวดล้อมทางสังคมคล้ายคลึงกัน

2.2 ศึกษาเปรียบเทียบบทบาทพระครูสุนทรอรุณการกับพระสงฆ์รูปอื่นในพื้นที่ต่าง ๆ โดยวิเคราะห์ปัจจัยที่ส่งเสริมและอุปสรรค เพื่อนำไปประยุกต์ใช้ในการออกแบบรูปแบบการบริหารวัดและการส่งเสริมบทบาทพระสงฆ์ในระดับท้องถิ่นได้อย่างเหมาะสม

2.3 วิจัยเชิงลึกเกี่ยวกับบทบาทในการพัฒนาสาธารณูปโภคและถาวรวัตถุในชุมชนเพื่อประยุกต์ใช้ในการพัฒนาวัดอื่น ๆ โดยเน้นกระบวนการดำเนินงานของพระครูสุนทรอรุณการ ทั้งในด้านการสำรวจความต้องการ การมีส่วนร่วมของชุมชน และการบริหารทรัพยากร เพื่อสร้างแนวปฏิบัติที่เป็นต้นแบบในการส่งเสริมบทบาทของวัดเป็นศูนย์กลางการพัฒนาทั้งด้านศาสนาและสังคมอย่างยั่งยืน

เอกสารอ้างอิง

- กาญจนพงศ์ สุวรรณ และพระพัฒนา อดุลกาโม. (2567). วิเคราะห์บทบาทการเผยแผ่ธรรมของครูบาเจ้าศรีวิชัย. *วารสารชัยภูมิปริทรรศน์*, 7(1), 116–125. <https://so02.tci-thaijo.org/index.php/jcr/article/view/269407>
- นิชรา ทองเย็น. (2562). *การบริหารจัดการวัดในแหล่งท่องเที่ยว กรณีศึกษา: วัดพญ์เชิงวรวิหาร วัดใหญ่ชัยมงคล และวัดท่าการ้อง* [วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ไม่ได้ตีพิมพ์]. มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา.
- พระครูพุทธนิรมิตสุนทร (โสดา ทาป็น). (2555). *บทบาทของพระครูพัฒนกิจจานุรักษ์ (ครูบาชัยยะวงศาพัฒนา) ในการสงเคราะห์ชุมชน* [วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ไม่ได้ตีพิมพ์]. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระครูสถิตพนมวัน (เอียดแก้ว), พระครูบวรชัยวัฒน์, พระเมธีวิชาภิรัต, โสภณ ขำทัพ, และสุจิตรา ทิพย์บุรี. (2567). บทบาทการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสังฆาธิการในจังหวัดกระบี่. *วารสารสมาคมนักวิจัย*, 29(1), 28-42. <https://so04.tci-thaijo.org/index.php/jar/article/view/269304>
- พระครูสังฆรักษ์ณัฐฐิภัทร ญฐุกาโร (ปานสมบัติ). (2563). *การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระเทพปริยัติ (สอาด ขนดีโก)* [วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ไม่ได้ตีพิมพ์]. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระครูสิริปริยัตยานุศาสตร์, พระปลัดสถิต โปธิญาโณ, และพิรภานุวัฒน์ ชื่นวงศ์. (2565). บทบาทและการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระพุทธิญาณมุนี (ประเสริฐ ปญญาชิโร). *วารสารพุทธศาสตร์ศึกษา*, 13(2), <https://so02.tci-thaijo.org/index.php/JBS/article/view/253277>
- พระครูสุวิมลสีลากร (สุรินทร์ สุวมโน/เตจ๊ะสา). (2566). บทบาทการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของครูบาอภิชัย ขาวปี. *วารสารศาสตร์แห่งพุทธ*, 2(2), 1-13.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). (2546). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม*. โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระบาน ธมมเสริสสถ. (2558). ศึกษาบทบาทการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระครูปัญญาภูมิสุนทร (คุณ ปญญาวุฑฒ). *วารสารวณัฎ้องแหงพุทธศาสตร์ปริทรรศน์*, 2(1), 175-182. https://so06.tci-thaijo.org/index.php/Vanam_434/article/view/247638

- พระใบฎีกาสุพจน์ ตปสีโล. (2552). การศึกษาวิธีการเผยแพร่แนวพระราชดำริเศรษฐกิจพอเพียงของพระสงฆ์ ในจังหวัดอุบลราชธานี ยโสธรและนครพนม. สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม.
- พระปลัดสามารถ ธรรมธโร (ชีวะพุกข์). (2549). บทบาทการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (ปัญญา อินทปญโญ) [วิทยานิพนธ์ปริญญาโทไม่ได้ออกพิมพ์]. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาฉัตรชัย มูลสาร. (2564). การเผยแผ่พระพุทธศาสนาโดยพระสงฆ์ผ่านวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา ฉบับมุขปาฐะ. สถาบันวิจัยญาณสังวรมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.
- พระมหาทวี โปธิเมธี. (2567). การพัฒนาสาธารณูปการของวัดเชิงกลยุทธ. *วารสาร มจร สังคมศาสตร์ปริทรรศน์*, 13(1), 403-410. <https://so03.tci-thaijo.org/index.php/jsr/article/view/260007>
- พระสมชาติ อินทปญโญ (ธรรมอมรศิริ), อุเทน ลาพิงค์, และพระสุเมธันโชติ จิระมโม. (2566). บทบาทการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในพื้นที่สูงของศิษย์ครูบาศรีวิชัยยะวงศาพัฒนา จังหวัดตาก. *วารสารพุทธศาสตร์ศึกษา*, 14(1), 107-123. <https://so02.tci-thaijo.org/index.php/JBS/article/view/263712>
- สามเณรธีทัต แจ้ใจ. (2560). การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของครูบาภิชัยขาวปี. *วารสารปณิธาน*, 13(2), 315-349. <https://so05.tci-thaijo.org/index.php/panidhana/article/view/151755>